

Н.М.Левчук, Т.Г.Боряк, О.Воловина,
О.П.Рудницький, А.Б.Ковбасюк *

ВТРАТИ МІСЬКОГО Й СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ В 1932–1934 рр.: НОВІ ОЦІНКИ **

Незважаючи на значну кількість публікацій про голод 1932–1933 рр., питання міського й сільського виміру втрат від нього малодосліджене. У статті вперше проведено оцінку демографічних наслідків Голодомору окремо для жителів українського міста та села, доводиться, що не лише сільські, а й міські мешканці зазнали відчутних втрат. Загальні ж втрати населення УСРР впродовж 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 0,6 млн – ненародженнями. Втрати через надсмертність за цей період у розрахунку на 1000 населення становлять 39,3 – у міських поселеннях та 164,5 – у сільській місцевості. На основі реконструкції демографічної динаміки міського й сільського населення у 1927–1939 рр. виявлено значні відмінності не лише в рівні показників надсмертності, а й в їх динаміці та повіковій структурі. Історико-демографічний аналіз показав, що ці відмінності слід розглядати в тісному зв'язку з багатьма соціально-економічними факторами. Важливе значення в міських поселеннях у роки голоду мала ієрархічна карткова система продовольчого забезпечення, що обумовлювало неоднакові можливості виживання для різних груп населення залежно від ступеня виробничої значущості.

Ключові слова: Голодомор, демографічні втрати, карткова система продовольчого забезпечення, надсмертність, дефіцит народжених, втрати міського та сільського населення.

Історія досліджень Голодомору в Україні пройшла складний шлях: від тотального замовчування трагедії, приховування окремих груп архівних документів у радянські часи до гострої дискусії й полеміки – у сучасний період¹.

* Левчук Наталія Михайлівна – доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: levchuk.nata@gmail.com

Боряк Тетяна Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

Воловина Олег – доктор соціології й демографії, дослідник Центру славістики, Євразії та Східної Європи при Університеті Північної Кароліни (Чапел-Гілл, США), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, e-mail: olehw@aol.com

Рудницький Омелян Павлович – науковий співробітник відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: allaboris@voliacable.com

Ковбасюк Алла Борисівна – головний економіст відділу демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, e-mail: allaboris@voliacable.com

** Статтю підготовлено за сприяння Програми академічних обмінів імені Дж.В.Фулбрайта, Українського наукового інституту Гарвардського університету та Фонду українознавчих студій.

¹ Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В.Кондрашин. – Москва, 2011. – 471 с.; Івницький Н.А. Голод 1932–1933 гг. в СССР:

Першими працями, які фактично відкрили світові та Україні цю сторінку вітчизняної історії, стала студія Р.Конквеста 1986 р.² та публікація результатів слухань у Конгресі США, коли світ побачили спогади очевидців голоду й висновки фахівців із даної тематики (друга половина 1980-х рр.)³. Джерельною базою цих досліджень стала усна історія, оскільки архівні документи в той час були ще недоступними дослідникам. Подальша публікація тисяч архівних матеріалів в Україні відкрила шлях для студій, що базувалися не лише на усній історії та фрагментарних джерелах⁴. Так, С.Кульчицький підготував низку монографій, в яких запропонував хронологічну й фактографічну концепцію Голодомору, відмінного від всесоюзного голоду початку 1930-х рр.⁵ Г.Папакін дослідив так звані «чорні дошки» як один з інструментів терору⁶. Окремим напрямом наукових розробок стала хронологія повсякдення голодової катастрофи, що знайшла відображення у працях Л.Гриневич⁷, В.Марочка та О.Мовчан⁸. Популярною формою оприлюднення останніх результатів досліджень стали також публікації, підготовлені в Україні й за її межами до роковин ушанування пам'яті жертв Голодомору⁹. В.Марочко завершує роботу над масштабною «Енциклопедією Голодомору».

Важливим інструментом впливу на масову свідомість суспільства стала фундаментальна 19-томна публікація – «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», зведений том якої містить

Украина. Казахстан. Северный Кавказ. Поволжье. Центральнo-Чернозёмная область. Западная Сибирь. Урал. – Москва, 2009. – 288 с.; *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine.* – New York; Oxford, 1986. – 411 p.; *Graziosi A. Stalinism, collectivization and the Great Famine.* – Cambridge, Mass., 2009. – 83 p.; *Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 рр. у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х).* – К., 2010. – 271 с.

² Див. прим.1.

³ US Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress, United States Government Printing Office, 1988. – 523 p.; United States, Commission on the Ukrainian Famine: Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Eds J.E.Mace and L.Heretz. – Washington, 1990. – 1734 p.

⁴ Див.: Архівні джерела та збірки документів про голод 1932–1933 рр. в Україні // Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки. – К., 2003. – С.8–107; Особливості висвітлення голоду в історіографії, художній літературі та образотворчому мистецтві // Там само. – С.108–219; *Кульчицький С.В.* Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору (1988–2013 рр.) // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С.91–97; *Boriak H. Sources for the Study of Great Famine in Ukraine.* – Cambridge, 2009. – 55 p.

⁵ *Кульчицький С.В.* Чому нас уничтожал?: Сталин и украинский голодомор. – К., 2007. – 207 с.; *Його ж.* Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933. – К., 2013. – 316 с.; *Його ж.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008. – 239 с.; *Його ж.* Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.2. – К., 2013. – 628 с.; *Його ж.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2014. – 208 с. та ін.

⁶ *Папакін Г.В.* «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). – К., 2013. – 422 с.

⁷ *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та голодомору в Україні: 1927–1933. – Т.1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 рр. – Кн.1. – К., 2008. – 552 с.; Кн.2. – К., 2012. – 680 с.; Кн.3. – К., 2012. – 264 с.

⁸ *Марочко В., Мовчан О.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Хроніка. – К., 2008. – 294 с.

⁹ Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К., 2009. – 447 с.; Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р.

концептуальні розробки з досліджуваної тематики¹⁰, а обласні – містять як документи, так і усні свідчення по певному регіону. У Канаді побачила світ своєрідна хрестоматія з Голодомору з ключовими публікаціями та документами для англомовної аудиторії¹¹. Науковим відкриттям і поштовхом для подальшої концептуалізації проблематики стало оприлюднення Р.Сербіним публікації фундатора студій із геноциду Р.Лемкіна, в якій автор самого цього терміна визначає Голодомор класичним прикладом геноциду¹². Окреме місце посідають новітні праці американських дослідників Т.Снайдера та Н.Наймарка¹³.

Певним підсумком «архівної революції» у введенні до наукового обігу *першоджерел* стало створення впродовж 2003–2015 рр. електронного архіву Голодомору, що містить як повнотекстові документи (переважно опубліковані), так і солідний бібліографічно-довідковий масив¹⁴. Український науковий інститут Гарвардського університету з використанням новітніх технологій та за участю вітчизняних і зарубіжних дослідників створює інтерактивний атлас Голодомору¹⁵. Загалом на сьогодні бібліографія відповідних праць нараховує понад 18 тис. назв¹⁶, у тому числі публікації усної історії, архівні документи, численні наукові та науково-популярні студії.

Існує думка, що слід розрізняти принаймні два періоди в історії голоду 1932–1933 рр. в УСРР. Упродовж першого (охоплював більшу частину 1932 р.) він став наслідком хлібозаготівельних кампаній та часткової або повної конфіскації зерна й був подібним до голоду в інших хліборобних регіонах СРСР. Другий період (кінець 1932 – перша половина 1933 рр.) характеризувався катастрофічним зростанням смертності в Україні, спричиненим тотальною конфіскацією зерна та інших харчових запасів, заборонаю виїзду за межі республіки,

¹⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / Авт. кол.: І.Юхновський (кер.), В.Верстюк (заст. кер.), В.Борисенко, Г.Боряк, Л.Бур'ян, О.Веселова, Л.Гриневич, Г.Єфіменко, С.Кульчицький, Н.Лісунова, В.Марочко, О.Мовчан, Г.Папакін, І.Рікун, В.Теліщак, Н.Топішко. – К., 2008. – 1000 с. Див. також: *Васильев В., Подкур Р.* Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні // *Енциклопедія історії України*. – Т.7: Мі–О. – К., 2010. – С.267–268.

¹¹ The Holodomor Reader: a Source Book on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Compil. and ed. by V.Klid and O.J.Motyl. – Edmonton; Toronto, 2012. – 386 p.

¹² *Лемкін Р.* Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Р.Сербин, упор. О.Стасюк. – К., 2009. – 208 с.

¹³ *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p.; *Naimark N.M.* Stalin's Genocides. – Princeton; Oxford, 2010. – 163 p.

¹⁴ Електронний архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]: http://www.history.org.ua/?discussion&nazva=_Holod_

¹⁵ About The Great Famine Project // *Mapa: Digital Atlas of Ukraine: Harvard Ukrainian Research Institute* [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/the-great-famine.html>

¹⁶ Зведена бібліографія: Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред. кол.: С.В.Кульчицький, О.Ф.Ботушанська, В.Мотика; упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – [Вип.1]. – Одеса; Л., 2001. – 664 с.; Вип.2 / Ред. кол.: С.В.Кульчицький (наук. ред.), О.Ф.Ботушанська (відп. ред.), В.Мотика; упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса, 2008. – 576 с. Третій випуск було підготовлено до друку на початку 2015 р.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упор.: Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун; редкол.: С.В.Кульчицький (наук. ред.), О.Ф.Ботушанська (відп. ред.), В.Мотика. – Одеса, 2014. – 667 с. (у трьох випусках охоплено, відповідно, 1932–2000, 2001–2006, 2007–2011 рр.). *Шитюк М.М., Назарова К.В.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 рр.). – Миколаїв, 2012. – 277 с.

застосуванням карального механізму «чорних дошок»¹⁷. Вилучення продовольства, організація інших жорстких репресивних заходів мали на меті не лише змусити українських селян віддати все зерно державі та працювати в колгоспах. По суті терор голодом було використано для того, щоб придушити опір селянства, зруйнувати національну ідентичність та економічну самодостатність українського народу¹⁸.

Більшість опублікованих праць із цієї тематики містять аналіз політичних та економічних причин трагедії, тоді як демографічні аспекти розроблено менше. Відповідна ціна сталінської політики насильницької колективізації та прискореної індустріалізації виявилася дуже високою. За нашою оцінкою, упродовж 1932–1934 рр. близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом¹⁹. Майже 98% цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн осіб). Якщо розрахувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22% від загальної чисельності населення Казахстану, 17% – в Україні, 3% – у Росії та менше 2% – в інших республіках колишнього СРСР.

Діапазон оцінок людських жертв в УСРР унаслідок голоду 1932–1933 рр., проведених різними дослідниками на основі демографічних підходів, лежить у межах від 2,6 до 5 млн осіб²⁰. До кінця 1980-х рр., тобто до відкриття архівів, оцінка втрат населення ускладнювалася з огляду на фрагментарність і нестачу демостатистичної інформації. Ситуація змінилась упродовж останніх двох десятиліть, коли перепони для вивчення раніше забороненої теми голоду поступово почали зникати. Відкриття союзних і регіональних архівів та, як наслідок, доступність статистики населення за 1930-ті рр., створило нові можливості для оцінки демографічних наслідків Голодомору. Так, використання архівних матеріалів переписів 1926, 1937, 1939 рр. і поточної статистики природного й механічного руху населення в 1930-х рр. дало фахівцям змогу провести більш обґрунтовані розрахунки та виокремити втрати через надсмертність і ненародженнями (дефіцит народжень)²¹. Завдяки наявності

¹⁷ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – 24 с.; Папакін Г.В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933).

¹⁸ Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар»...; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид...; Василенко В. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду: Правова оцінка. – К., 2009. – 51 с.; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – 273 с.

¹⁹ Rudnyiyskiy O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered / Eds Curran D., Luciuk L., Newby A. – New York, 2015. – P.192–222.

²⁰ Conquest R. The Harvest of Sorrow...; Максудов С. Потери населения СССР. – Benson, 1989. – 298 p.; Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhkov S. A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s // Population Studies. – 2002. – №56 (3). – P.249–264.

²¹ Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1990. – С.22–26; Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – 180 с.; Максудов С. Демографічні втрати населення України у 1930–1938 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.121–127; Його ж. Оцінка втрат населення України в роки колективізації // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №4. – С.118–131; Максудов С. Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации // Проблемы народонаселения в зеркале истории / Под ред. В.В.Елизарова и И.А.Троицкой. – Москва, 2010. – С.371–399; Maksudov S. The influence of new

детальної демостатистичної інформації стало можливим також застосувати метод демографічної реконструкції для оцінки втрат через надсмертність за віком і статтю, а також втрат ненародженими за статтю²².

У більшості досліджень демографічних наслідків голоду 1932–1933 рр. в УСРР обговорюються головним чином обсяги втрат для всього населення. При цьому вони зазвичай розглядаються як втрати селянства, яке найбільше постраждало від непосильного хлібозаготівельного тягарю й конфіскації всіх харчових запасів, натомість оцінки втрат міського населення майже відсутні. Водночас наявні архівні документи доводять, що гостра продовольча криза першої половини 1930-х рр. украй негативно позначилася й на умовах життєдіяльності та системі життєзабезпечення жителів міст²³. Вони також голодували, зазнавши втрат під час голоду, хоча й помітно менших, ніж у сільській місцевості. На нашу думку, існує нагальна потреба в поглибленому вивченні міжпоселенської диференціації втрат населення УСРР унаслідок голоду 1932–1933 рр. та з'ясуванні можливих гіпотез, що пояснюють такі відмінності. Це дозволить отримати повніше й достовірніше уявлення про масштаби голоду, його специфіку в містах і селах республіки.

У цій статті представлено оцінку щорічних демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1934 рр.²⁴ окремо для міського й сільського населення за статтю та віком. Мета авторів полягала в тому, щоб провести якомога точніший розрахунок втрат населення на основі демографічної реконструкції, тобто відновлення суцільних динамічних рядів показників природного й міграційного руху, статеві-вікового складу населення УСРР у розрізі міських і сільських поселень за міжпереписний період 1927–1939 рр. На нашу думку,

data on the 1937 and 1939 censuses in the calculation of population decreases in 1926–1937 and 1939–1945: Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930. – Toronto, 1995. – 25 p.; *Кульчицький С., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. // *Український історичний журнал.* – 1991. – №2. – С.2–12; *Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т.* Население Советского Союза: 1922–1991 гг. – Москва, 1993. – 143 с.; *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // *Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы.* – Т.3. – Москва, 2001. – С.866–887; *Его же.* Современные представления о природе и уровне смертности во время голода 1931–1933 гг. в Украине // *Командиры великого голоду: Поїздка В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр.* / Під ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С.187–194; *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhkov S.* A new estimate of Ukrainian population losses... – P.249–264; *Месле Ф., Валлен Ж.* Смертність та причини смерті в Україні у XX ст. – К., 2008. – 416 с.; *Davies R.W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – London, 2009. – 555 p.

²² Оцінку втрат за віком і статтю проведено для РСРП (див.: *Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т.* История населения СССР: 1920–1959 гг. // *История статистики.* – Вып.3/5. – Ч.1. – Москва, 1990. – С.3–181), для Росії (див.: *Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т.* Демографическая история России: 1927–1959. – Москва, 1998. – 187 с.), для України (див.: *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhkov S.* A new estimate of Ukrainian population losses... – P.249–264).

²³ *Осокина Е.А.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации: 1927–1941. – Москва, 1999. – 271 с.; *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя.* – К., 2012. – С.97–238; *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згорі»: 1928–1940 / Упор. Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко.* – К., 2013. – 528 с.

²⁴ Пояснення щодо необхідності оцінки втрат населення саме в період 1932–1934 рр. (замість традиційного відрізка 1932–1933 рр.) подано в розділі «Методи» (підрозділ «Загальна методологія»).

використання такого підходу разом із попереднім ретельним аналізом якості даних, їх корекцією забезпечило більш точну оцінку міграційної компоненти та втрат населення. Результати дослідження виявили суттєві відмінності в рівні й динаміці втрат міського, сільського населення республіки внаслідок Голодомору.

Дані

Це дослідження проведено для України в її політико-адміністративних межах станом на перепис 6 січня 1937 р., тобто без Західної України та Криму, але включно з Молдавською АСРР. Для оцінки втрат населення внаслідок Голодомору виконано реконструкцію демографічної динаміки УСРР у 1927–1939 рр., в основу якої покладено дані переписів 1926, 1937, 1939 рр., міського обліку населення 1931 р. та статистику природного й міграційного руху в 1927–1938 рр. Детальну інформацію про народжуваність і смертність міського та сільського населення республіки за цей період виявлено у фондах Російського державного архіву економіки, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й доповнено матеріалами вітчизняного демографа Ю.Корчака-Чепурківського²⁵. У нашому розпорядженні були щорічні загальні числа померлих і народжених за статтю в 1927–1938 рр.; розподіл народжених за віком матері й розподіл померлих за статтю та віком за всі роки окрім 1932 р., а також розподіл дітей, померлих у віці до 1-го року, за місяцем народження та місяцем смерті за всі роки окрім 1932 р.²⁶

Міграційну статистику представлено лише для міського населення УСРР, зокрема є дані про щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр., розподіл мігрантів за статтю й віком у 1931, 1933–1938 рр. та за напрямками потоків у 1933–1938 рр.²⁷ Відновлення статистики міграції сільського населення проведене на основі аналізу численних досліджень, присвячених оцінці різних видів переміщень, що дало змогу систематизувати й узгодити доступну статистику насильницьких і добровільних міграцій селян за межі республіки в досліджуваний період.

Методи

Загальна методологія. При оцінці демографічних втрат унаслідок Голодомору постала необхідність вирішення деяких питань. По-перше, незважаючи на наявність у нас майже повних динамічних рядів народжених і померлих за міжпереписний період, виявилось, що використання цієї статистики потребує її попереднього ретельного, критичного аналізу та корекції. Необхідність корекції зумовлено неповнотою реєстрації народжених і

²⁵ Див. особистий архів Ю.Корчака-Чепурківського (розсип документів) в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України.

²⁶ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.1562. – Оп.20. – Д.41, 43, 46, 49, 59, 61–62, 80, 86, 88, 121, 125, 127, 153; Оп.329. – Д.20, 22–23, 54, 56–57, 134, 256, 260, 268.

²⁷ Там же. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.20, 22, 27, 29–30, 34, 38, 73, 75–76, 118, 143, 145, 147.

померлих та, особливо, значними масштабами недообліку в роки голоду, а також умисною фальсифікацією результатів перепису населення радянської України в 1939 р. з боку офіційної влади СРСР із метою приховування масштабів втрат. Тож для того, щоб правдоподібно відтворити демографічну динаміку того періоду, необхідна корекція як підсумків переписів, так і матеріалів природного й міграційного руху населення.

По-друге, існують розбіжності у визначенні втрат населення внаслідок голоду та в методичних підходах до їх розрахунку. Демографічний вплив не обмежується зростанням рівня смертності, а включає в себе й дефіцит народжених. Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, ми диференціюємо втрати населення від голоду на *прямі*, спричинені надмірною смертністю, та *непрямі*, пов'язані з дефіцитом народжень.

По-третє, оцінку демографічних втрат України внаслідок Голодомору проведено нами для періоду 1932–1934 рр., а не 1932–1933 рр., як це традиційно прийнято у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Підстави для розширення хронологічних меж періоду втрат від голоду: а) помісячний аналіз смертності виявив доволі значний рівень смертності населення в 1934 р., що перевищував відповідні показники 1935 і 1936 рр.; б) як буде показано нижче, рівень непрямих втрат, тобто дефіциту народжень, у 1934 р. був також високим, як і в 1933 р.

Оцінка втрат населення УСРР унаслідок голоду 1932–1934 рр. включала у себе такі основні етапи розрахунків, виконані окремо для міського й сільського населення: 1) корекція чисельності та статеві-вікового складу населення за даними переписів 1926, 1937, 1939 рр. та міського обліку²⁸ 1931 р.; 2) відновлення й корекція статистики природного руху населення; 3) відновлення та корекція міграційної статистики; 4) визначення балансу²⁹ змін загальної чисельності населення в 1927–1939 рр. з урахуванням адміністративно-територіальних перетворень (міських населених пунктів – у сільські та навпаки); 5) реконструкція чисельності населення за статтю й віком за кожен рік між переписного періоду; 6) розрахунок гіпотетичних некризових чисел народжених і померлих (за умови відсутності голоду) та оцінка прямих і непрямих втрат населення в 1932, 1933, 1934 рр.

Корекція переписів населення 1926, 1937, 1939 рр. Більшість дослідників нині визнають, що якість переписів 1926 й 1937 рр. цілком задовільна, однак мав місце певний недооблік населення через труднощі системи реєстрації, особливо у сільській місцевості³⁰. Ю.Корчак-Чепурківський першим

²⁸ Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 р. – Х., 1933. – 213 с.

²⁹ Визначення демографічного балансу, реконструкції населення, адміністративно-територіальних перетворень наведено у відповідних підрозділах розділу «Методи».

³⁰ Всесоюзний перепис 1926 р.: Українська РСР. – Москва, 1929. – Т.11. – V, 204 с.; Т.12. – V, 482 с.; Т.13. – VII, 464 с.; Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – №2. – С.153–158; Ptoukha M. La population de l'Ukraine jusqu'en 1960, in XIXe session de l'Institut International de Statistique. – Tokyo, 1930. – P.47; Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182.

здійснив спробу оцінити обсяги такого недообліку під час перепису 1926 р., зокрема стосовно дитячого населення³¹. Спираючись на його методику, ми розраховували ймовірну кількість дітей віком 0–4 роки, які були незареєстрованими в 1926 р., що, за нашою оцінкою, становить 242,8 тис. осіб (або 0,8% від загальної чисельності населення).

Підсумки перепису 1937 р. – першого, проведеного після голоду й колективізації – виявили чисельність населення значно нижчу, ніж та, що очікувалася за прогнозними оцінками Центрального управління народногосподарського обліку й заявами Й.Сталіна в 1933 та 1934 рр., що і стало підставою для дискредитації та знищення частини результатів. Лише наприкінці 1980-х рр. стало відомо, що звинувачення, висунуті проти організаторів перепису 1937 р. та якості переписних матеріалів, безпідставні³². Відсутність даних щодо статевікового складу населення республіки у збережених матеріалах перепису 1937 р. не дає змоги розрахувати поправку на недооблік дітей подібно до такої в 1926 р.³³ Тому для корекції ми скористалися поправкою на недооблік загальної чисельності населення в 1937 р., запропонованою Є.Андрєєвим зі співавторами, що становить 0,43% для міського й сільського населення³⁴.

Окрім цього, до підсумків переписів 1926 і 1937 рр. було внесено поправки шляхом перерозподілу військовослужбовців (армія), проведеного пропорційно до чисельності міського й сільського населення. Це було зроблено з метою усунення диспропорцій у віковому складі міського населення, зумовлених тим, що військові гарнізони дислокувалися здебільшого в містах, і відповідна чисельність військовослужбовців під час переписів записувалася суто до міських поселень.

Натомість офіційні підсумки перепису 1939 р. потребували усунення необґрунтованих поправок, за рахунок яких чисельність населення УРСР, за нашою оцінкою, було навмисно завищено на 803,6 тис. осіб (або на 2,6%). Відкриття архівів наприкінці 1980-х рр. дало змогу встановити кількісні обсяги та структуру таких фальсифікацій, зроблених із метою приховування реальних масштабів наслідків Голодомору³⁵. Дослідники встановили, що фальсифікація включала у себе два основних типи необґрунтованих «коректив»: 1) завищені поправки на недооблік і на так звані «контрольні бланки»³⁶, запроваджені під час перепису 1939 р.; 2) перерозподіл чисельності спецконтин-

³¹ Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей... – С.153–158.

³² Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – №11. – С.56–61; Волков А.Г. Перепись населения СССР 1937 г.: История и материалы // Экспресс-информация: Серия «История статистики». – Вып. 3-5 (ч. II). – Москва, 1990. – С.6–63; Лившиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР / Под ред. А.Г.Волкова. – Москва, 1990. – С.174–207.

³³ Жиромская В.Б., Поляков Ю.А. Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Общие итоги. – Москва, 2007. – 320 с.

³⁴ Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182.

³⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги / Под ред. Ю.А.Полякова. – Москва, 1992. – 254 с.; РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.329. – Д.279.

³⁶ Контрольні бланки під час перепису 1939 р. заповнювалися на тих осіб, які на момент перепису перебували не там, де вони проживали. Заповнений контрольний бланк, що містив перелік питань переписного листа, надсилався за місцем перебування даної особи на момент перепису, де здійснювалася перевірка на предмет наявності переписного листка на цю людину. За її відсутності контрольний бланк прирівнювався до переписного листка. У такий спосіб було досягнуто максимальної повноти обліку наявного населення.

гентів, зокрема ув'язнених, для того, щоб приховати місця їх скупчення (переважно на Далекому Сході та Крайній Півночі Росії). Так, на основі архівних даних встановлено, що було перерозподілено 798,8 тис. переписних листків осіб, утримуваних у радянських концтаборах, з яких 383,6 тис. було штучно приписано до України³⁷. Вивчення чорнових матеріалів перепису дало змогу встановити, що механізм перерозподілу переписних листків полягав у більших обсягах приписок для регіонів, які найбільше постраждали від голоду³⁸. Окрім цього, було перерозподілено переписні листки військовослужбовців із тим, щоб приховати місця дислокації частин і з'єднань збройних сил.

Детальний опис методики корекції підсумків перепису 1939 р., у тому числі вікової структури населення, викладено у спеціальній праці³⁹, натомість тут обмежимося загальним підходом. Так, при коригуванні чисельності населення ми виходили з чисельності цивільних мешканців, переписаних у загальному порядку, до якої додали чисельність так званих спецконтингентів (військовослужбовці; цивільні, переписані НКВС; співробітники наркомату внутрішніх справ; ув'язнені; спецпоселенці) та елімінували необґрунтовано високі поправки. У записці голови Держплану СРСР М.Вознесенського та начальника Центрального управління народногосподарського обліку І.Саутіна на ім'я Й.Сталіна та В.Молотова (березень 1939 р.) є дані про внесення поправки на контрольні бланки на рівні 0,68% та поправки на недооблік перепису на рівні 1%. Обидві цифри завищені, оскільки перепис 1939 р. було підготовлено та проведено доволі ретельно. За нашими розрахунками, поправка на недооблік населення становить 0,3%, а поправка на контрольні бланки прийнята нами на рівні 0,38%, згідно з оцінкою Є.Андреева та співавторів⁴⁰.

За результатами проведеної корекції чисельність міського й сільського населення УСРР на початок 1927 р. порівняно з офіційними даними збільшилася на 0,6% і 0,9% відповідно та становила 5318,6 тис. містян і 23969,4 тис. селян. Чисельність міського й сільського населення на початок 1937 р. підвищилася на 0,4% і складала 9720,2 тис. та 19137,8 тис. осіб відповідно. У результаті елімінування необґрунтованих поправок із підсумків перепису 1939 р. чисельність населення республіки зменшилася на 1,2% в містах і на 3,4% – у селах та становила 11051,6 тис. і 19091,0 тис. осіб відповідно.

Корекція статистики природного руху населення (народжуваності та смертності) в 1927–1938 рр. Реконструкція статистики природного

³⁷ Симченко Ю. Перепись 1939 г., документальные источники ЦГАНХ СССР. – Ч.1–15. – Москва, 1990; Tolts M. The Soviet Censuses of 1937 and 1939: Some Problems of Data Evaluation: Paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930, Toronto: Univ. of Toronto, 27–29 January 1995 [Електронний ресурс]: https://www.academia.edu/1522451/The_Soviet_Censuses_of_1937_and_1939_Some_Problems_of_Data_Evaluation; Боявленский Д. О приписках в переписи 1939 г. // Демоскоп Weekly. – 2013. – 14–31 октября [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/arxiv01.php#_ENR_XXXVI

³⁸ Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182; Симченко Ю. Перепись 1939 г. ...; Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: история подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С.84–103.

³⁹ Rudnyskiy O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuik A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // Canadian Studies in Population. – 2015. – 42, №1–2. – Р.53–81.

⁴⁰ Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. История населения СССР: 1920–1959 гг. – С.3–182.

руху населення базувалася на щорічних зареєстрованих числах народжених і померлих у 1927–1938 рр.; повіковому розподілі померлих та розподілі народжених за віком матері за всі роки міжпереписного періоду, окрім 1932 р.⁴¹ Дані для 1932 р. ми розрахували на основі екстраполяції відповідних повікових показників у 1927–1931 рр. Як уже зазначалося, для відновлення повної й достовірної картини демографічної динаміки України у 1927–1938 рр. необхідна корекція статистики природного руху населення, що означає розрахунок недообліку, тобто поправок до зареєстрованих чисел народжених і померлих. При її проведенні ми виходили з таких міркувань.

По-перше, демографічні дослідження та контрольні перевірки, започатковані Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) наприкінці 1940-х рр. показали, що у системі державної реєстрації демографічних подій був недооблік, котрий стосувався як народжень, так і смертей, при цьому недооблік смертей був помітно більшим за недооблік народжень, що призводило до завищення природного приросту й поточних оцінок чисельності населення⁴². По-друге, реєстрацію народжень і смертей було краще налагоджено в містах, аніж у сільській місцевості. Тому неповнота обліку природного руху міського населення нижча, ніж сільського. По-третє, недооблік народжень і смертей у роки голоду був значно більшим, ніж у до- та післякризовий періоди. Масовий голод і катастрофічне зростання смертності населення в 1932–1934 рр. спричинили значне погіршення, а подекуди й розвал роботи органів реєстрації актів цивільного стану. Так, обстеження обліку природного руху населення у сільській місцевості, проведене в березні 1934 р., показало значний недооблік смертей; у сільрадах бракувало навіть книг їх реєстрації, котрі виявилися заповненими дочасно⁴³. Це обумовило необхідність застосування різних методичних підходів до коригування даних у кризові 1932–1934 рр. та некризові 1927–1931, 1935–1938 рр. Оскільки детальний опис цієї методології представлено в іншій нашій праці⁴⁴, тут ми подаємо лише загальну характеристику основних етапів.

Три основних компоненти підлягали обчисленню поправок на недооблік: щорічні числа народжених, померлих немовлят (у віці до 1 року) та померлих у віці 1 рік і старше. Для некризових 1927–1931 та 1935–1938 рр. розрахунок поправки смертності немовлят у віці до 1 року базується на підході А.Хоменко й Р.Кольнер⁴⁵, що передбачає порівняння смертності немовлят упродовж перших 6-ти місяців життя з відповідними показниками Угорщини як країни з подібним режимом смертності. Корекцію числа народжених проведено на основі поправки для смертності немовлят, розробленої Ю.Корчак-Чепурківським⁴⁶ (1929 р.). Число померлих у віці 1 рік і старше скориговано з урахуванням поправки,

⁴¹ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.329. – Д.20; Природний рух населення України: 1924–1929 // Статистика України. – 1927–1932. – №106, 117, 154, 169, 193, 213.

⁴² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.582. – Оп.11. – Спр.152, 201–202, 274.

⁴³ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.329.

⁴⁴ Rudnyskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Koubasuik A. Demography of a man-made human catastrophe...

⁴⁵ Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в Україні. – Х., 1930. – 67 с.

⁴⁶ Корчак-Чепурківський Ю. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР: 1925–1926. – Х., 1929. – 96 с.

установленої ЦСУ СРСР, та додавши 149,7 тис. чоловіків, розстріляних у роки Великого терору (1937–1938 рр.), смерті яких не було зареєстровано⁴⁷. Ці розрахунки проведено окремо для міського й сільського населення України.

Для кризових 1932–1934 рр. корекція проводилась у такій послідовності. Спочатку на основі методичних підходів, використаних нами для некризового періоду, було скориговано числа народжених і померлих усіх вікових груп для міського населення. Далі ми провели корекцію кількості народжених і померлих дітей у віці до 1 року для всього населення. За нашими розрахунками недооблік смертей у віці до 1 року становив близько 50% від абсолютної кількості незареєстрованих народжень у 1932 р., 66% у 1933 р. та 100% недообліку народжених у 1934 р. Для сільського населення скориговані числа народжених і померлих було визначено як різницю між відповідними показниками всього й міського населення. Заключний етап полягав у повіковому розподілі обчисленого недообліку померлих.

За результатами проведених розрахунків недооблік загального числа смертей в Україні до початку кризи, тобто у відносно спокійний період, становив у середньому 7% – у містах та 12,8% – у селах, а недооблік числа народжених – 1,7% та 2,7% відповідно. У кризових умовах реєстрація демографічних подій значно погіршилася, насамперед у сільській місцевості. Так, у 1932 р. не було зареєстровано приблизно кожного п'ятого померлого (21,9%) та 13,6% народжених серед сільських жителів, тоді як у містах ці показники становили 8,1% та 3,2% відповідно. Наступного, 1933-го, року, тобто в пік голоду, неповнота обліку смертей, за нашою оцінкою, досягла 141,2% серед селян та 11,9% – серед містян, а недооблік народжених підвищився до 45,6% у селах і 8,4% – у містах. У 1934 р. ці показники відчутно знизились: у міських поселеннях не було зареєстровано близько 6,4% померлих та 2% народжених, а у селах – 10,5% і 5,3% відповідно.

Відновлення статистики міграційного руху міського населення в 1927–1938 рр. Реконструкція механічного руху населення – найбільш складне завдання, зважаючи на неповноту, а подеколи й фрагментарність статистики. Інтенсивний приплив населення в міста впродовж 1920-х рр. вимагав налагодження системи обліку переміщень та реєстрації міських мешканців. На той час функцію такого обліку виконували адресні столи, однак вони діяли не в усіх міських поселеннях. Фактично, розробка матеріалів міграції на основі даних адресних столів проводилася лише для великих міст та окремих індустріальних центрів. Із запровадженням у 1932 р. паспортної системи основним джерелом даних про рух населення стали статистичні талони на прибулих/вибулих, які реєструвалися в паспортних столах у містах⁴⁸. Паспортна система хоч і поліпшила повноту обліку міського населення та його переміщень, проте загалом якість даних про міграцію залишалася проблематичною через вади заповнення звітності прибулих/вибулих, невизначеність інструкцій стосовно

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.152, 201–202, 274; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920–1950-х рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.

⁴⁸ Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – №8. – С.3–14; №9. – С.3–13.

реєстрації різних груп мігрантів (як-от тимчасово прибулі) та через інші причини. Тому зібрані нами зареєстровані дані щодо міграційної статистики міського населення потребували систематизації й корекції на неповноту обліку.

Вихідними даними для відтворення динамічних рядів міграційного руху міського населення України в міжпереписний період слугували: 1) щорічне сальдо міграції в 1927–1938 рр.; 2) розподіл прибулих і вибулих за статтю та віком у 1931, 1933–1938 рр.⁴⁹ Ми використали такий підхід. Спочатку було визначено сальдо міграції за періоди між трьома переписами та міським обліком населення 1931 р., тобто в 1927–1931, 1931–1937, 1937–1939 рр. Це було зроблено на основі рівняння демографічного балансу, згідно з яким різниця між початковою та кінцевою чисельністю населення за певний період є сумою відповідних природного й міграційного приростів (або убутків населення в разі від'ємного сальдо). Сальдо міграції за період можна отримати шляхом віднімання від різниці чисельності населення його природного приросту. Далі розподіл цього сальдо по окремих роках проведено пропорційно до розподілу відповідних зареєстрованих щорічних показників сальдо міграції в 1927–1938 рр. Статеву-вікову структуру мігрантів у 1927–1938 рр. було отримано з детальної реконструкції населення як різницю між загальним і природним приростом.

Відновлення статистики міграційного руху сільського населення в 1927–1938 рр. Оскільки облік переміщень сільського населення не проводився, то зареєстрованої статистики його міграцій за досліджуваний період не існує. Різні підходи було використано для обчислення сальдо сільської міграції у два окремих періоди: 1927–1928 і 1929–1938 рр. Для першого з названих вище періодів сальдо міграції розраховувалося на основі рівняння демографічного балансу, тобто як різниця між чисельністю на початок та кінець кожного року, з одного боку, та природним приростом за відповідний рік – з іншого.

Для розрахунку міграції за 1929–1938 рр. використання такого підходу було неможливим, оскільки на даному етапі в нас ще не було скоригованого числа померлих у 1932–1934 рр. у сільській місцевості (корекцію смертності за ці роки для сільського населення було проведено після розрахунку міграції). Тому оцінку сальдо сільської міграції за 1929–1938 рр. виконано на основі систематизації та критичного аналізу всіх доступних архівних статистичних джерел, опублікованих матеріалів про внутрішні й зовнішні переміщення сільського населення України.

Внутрішня міграція – оцінка міграції з сільської місцевості в міста республіки. Основою для визначення обсягів цієї міграційної компоненти є поточна міграційна статистика міського населення, зокрема розподіл прибулих і вибулих серед міського населення за напрямками потоків⁵⁰. За цими даними, ми визначили питому вагу сільських жителів у формуванні міграційного приросту міських поселень України за кожен рік досліджуваного періоду, яка лежить в межах 75–80%. Перемноживши цю частку на абсолютне сальдо міграції міського населення, ми отримали абсолютну величину механічного відпливу населення з сіл у міста: -3388 тис. осіб за 1927–1938 рр.

⁴⁹ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.20, 22, 27, 29–30, 34, 38, 73, 75–76, 118, 143, 145, 147.

⁵⁰ Там же. – Д.22, 29–30, 38, 73, 76–77, 118, 147.

Оцінку зовнішньої міграції проведено в розрізі дев'яти міграційних потоків:

1) Вивезення ув'язнених за межі республіки в 1929–1938 рр. Інформацію щодо кількості засуджених, переміщених у концтабори й колонії, було отримано з досліджень В.Земського, В.Нікольського, О.Мазохіна⁵¹, згідно з якими вона становить -285 тис. осіб у 1929–1938 рр.

2) Виселення «куркулів» за межі УСРР у 1930–1933 рр. На основі архівних даних установлено, що чисельність вивезених у цей період сягала -364 тис. осіб⁵².

3) Вимушена міграція селян за межі республіки в 1929–1933 рр. Це найбільший за обсягом міграційний потік селян з УСРР (-576 тис. осіб), оскільки він припадає на роки колективізації та голоду. При його обчисленні ми спиралися на архівну статистику та окремі публікації⁵³.

4) Організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки впродовж 1927–1929 рр. Вони стали продовженням попереднього процесу виїзду українських селян за Урал (Сибір, Далекий Схід). За даними статистики сільськогосподарських переселень це -80 тис. осіб⁵⁴.

5) Депортація поляків і німців у Казахстан 1936 р. Як свідчать публікації, тоді було вивезено 15 тис. сімей із прикордонних із Польщею територій Вінницької та Київської областей⁵⁵.

6) Еміграція євреїв за межі республіки в 1929–1938 рр. Це єдиний із міграційних потоків, обсяги якого було отримано не безпосередньо з архівних джерел чи публікацій, а шляхом розрахунку. Він становить -57 тис. осіб. При цьому було використано метод етнодемографічного балансу, згідно з яким сальдо міграції знайдено як різницю між зміною чисельності єврейського населення за міжпереписний період та його природним приростом⁵⁶.

7) Організований набір робочої сили з сільської місцевості на новобудови за межами України в 1935–1938 рр. За нашою оцінкою, до таких керованих

⁵¹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – Москва, 2005. – 306 с.; Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.74–89; Мазохин О.В. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР (1926–1939) [Електронний ресурс]: http://lostempire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=9

⁵² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1943, 1944; Ф.9479. – Оп.1. – Д.2.

⁵³ РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.22, 29–30, 73; Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр.: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.

⁵⁴ Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и её осуществление в СССР (1917 – июнь 1941). – Томск, 1976. – 284 с.; Гіришфельд А. Міграційні процеси на Україні (у світлі перепису 1926 р.). – Х., 1930. – 87 с.; Рыбаковский Л.Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. – Москва, 1990. – 170 с.

⁵⁵ Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; Стронський Г. Прощай, Україно! До 75-ої річниці депортації поляків з України до Казахстану // Дзеркало тижня. – 2011. – 8 жовтня. – №36; Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР...; Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>

⁵⁶ Вейцблін І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926. – Х., 1930. – 175 с.; Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; Гіришфельд А. Міграційні процеси на Україні...; Лескова Т.А. Государственное регулирование миграционных процессов на юге Дальнего Востока России в 20–30-е гг. XX в. (Исторический опыт): Дис. ... канд. ист. наук. – Благовещенск, 2005. – 219 с.; Рудник В.В. Миграционные процессы и их роль в формировании населения Сибири: Дис. ... канд. ист. наук. – Омск, 2006. – 183 с.

переселень було залучено близько 170 тис. селян Вінницької, Київської, Чернігівської, Одеської областей та Молдавської АРСР⁵⁷.

8) Переселення селян в Україну з Білорусії та Росії впродовж 1933–1934 рр. Після голоду в обезлюдненні села Харківщини, Дніпропетровщини, Одещини й Донеччини було переміщено майже 138 тис. селян із Білорусії й регіонів Росії⁵⁸.

9) Виселення «куркулів» із Середньої Азії в УСРР у 1931 р. Розкуркулення у СРСР зазнали не лише мешканці європейської частини країни, а й заможні селяни (баї), жителі Середньої Азії. Майже 3 тис. сімей «куркулів» із зернових районів Узбекистану було вислано на спецпоселення в радянську Україну⁵⁹.

У підсумку загальне сальдо міграції в республіці за міжпереписний період 1928–1938 рр. є від'ємним і становить, за нашою оцінкою, -718 тис. осіб, у тому числі -4826,4 тис. – у сільській місцевості та 4108,3 тис. – у міських поселеннях.

Побудова балансу змін чисельності населення в 1927–1939 рр. з урахуванням адміністративно-територіальних перетворень. Згідно з рівнянням демографічного балансу чисельність населення на кінець року розраховується як сума чисельності населення на початок року та двох основних компонентів: природного й міграційного приростів/убутків. На даному етапі в нас уже було реконструйовано динамічні ряди народжених, померлих і сальдо міграції. Водночас, коли йдеться про розрахунки чисельності міського й сільського населення, необхідно враховувати ще один компонент – адміністративно-територіальні перетворення (АТП), тобто затверджені законодавчими актами перетворення сільських населених пунктів на міські й навпаки. Неврахування цього компонента може суттєво спотворити не лише розрахунок чисельності населення, а й оцінку демографічних втрат.

Адміністративно-територіальні перетворення відбувалися в республіці напередодні міського обліку населення 1931 р. та переписів 1937 і 1939 рр. Так, у 1931 р. ЦСУ УСРР затвердило новий перелік міських населених пунктів, згідно з яким багато з них змінили свій статус із міста на село, тобто чисельність міського населення скоротилася. Винятком були Донецька й Дніпропетровська області, де певна кількість сільських поселень набули статусу міста. У підсумку в 1931 р. чисельність міського населення республіки зменшилася завдяки АТП на 245,6 тис. осіб⁶⁰. Нові зміни до переліку міських і сільських населених пунктів було внесено в 1936 і 1938 рр., унаслідок яких значна кількість сіл стали містами, а приріст міського населення становив 615,8 тис. – у 1936 р. та 427,8 тис. – у 1938 р.⁶¹

⁵⁷ Козін І.С. Довідник по організованому набору робочої сили. – К., 1936. – 116 с.; Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; РГАЭ. – Ф.1562. – Оп.20. – Д.73, 75–76, 118, 143, 145.

⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.2 – Спр.6583–6585, 6392; Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки...

⁵⁹ Вінниченко І. Україна 1920–1980 рр. ...; Земсков В.Н. Спецпоселенці в СРСР...; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – 887 с.

⁶⁰ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р.; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – 176 с.

⁶¹ Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К., 1936. – 228 с.; Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936 г. – Москва, 1936. – 90 с.; СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 г. – Москва, 1938. – 329 с.; Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1939 г. – Москва, 1939. – 298 с.

На основі відтворених динамічних рядів природного й міграційного руху населення, а також ураховуючи АТП було обчислено загальну чисельність міського та сільського населення республіки впродовж 1927–1939 рр. (див. табл.1). Так, за нашою оцінкою, чисельність міських мешканців за цей період зросла від 5,3 млн до 11,0 млн осіб, тобто більш ніж удвічі, натомість сільських – скоротилася з 24 млн до 19,1 млн осіб (на 26%). У зв'язку з цим питома вага сільських жителів у загальній чисельності населення зменшилася з 81,8% до 63,3%. Загальна чисельність населення республіки за 12-річний міжпереписний період виросла лише на 2,7%.

Табл.1

**Чисельність міського й сільського населення України
та основні складові її змін у 1927–1939 рр. (тис. осіб)**

Рік	Населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	АТП	Сальдо міграції
<i>Міське населення</i>						
1927	5322,4	271,7	165,2	79,3	0,0	185,7
1928	5594,1	268,6	156,8	81,6	0,0	193,4
1929	5862,7	306,2	155,0	89,3	0,0	240,6
1930	6168,9	413,2	149,2	96,7	0,0	360,7
1931	6582,1	336,8	154,0	109,0	-245,6	537,5
1932	6918,9	393,8	172,4	152,4	0,0	373,7
1933	7312,7	4,7	126,0	300,1	0,0	178,7
1934	7317,4	481,5	153,1	146,7	0,0	475,2
1935	7798,9	640,9	199,4	104,6	0,0	546,2
1936	8439,8	1277,0	242,0	111,9	615,8	531,1
1937	9716,8	489,3	408,0	187,0	0,0	268,3
1938	10206,1	835,7	382,2	191,4	427,8	217,2
1939	11041,8	–	–	–	–	–
1927–1938	–	5719,5	2463,2	1650,0	798,0	4108,3
<i>Сільське населення</i>						
1927	23994,0	384,8	1056,3	514,4	0,0	-157,2
1928	24378,7	368,0	1014,0	473,8	0,0	-172,2
1929	24746,7	69,5	956,0	507,9	0,0	-378,6
1930	24816,1	-177,1	898,4	500,3	0,0	-575,2
1931	24639,1	-170,0	841,4	467,9	245,6	-789,1
1932	24469,0	-484,9	698,4	642,5	0,0	-540,9
1933	23984,1	-3530,2	516,1	3815,8	0,0	-230,5
1934	20453,9	-327,7	443,9	381,9	0,0	-389,8
1935	20126,2	-202,5	569,8	257,7	0,0	-514,5

Продовження табл. 1

1936	19923,7	-793,2	663,8	271,1	-615,8	-570,1
1937	19130,5	197,9	820,7	341,9	0,0	-280,9
1938	19328,4	-256,6	743,2	344,4	-427,8	-227,5
1939	19071,8	—	—	—	—	—
1927–1938	—	-4922,2	9221,8	8519,6	-798,0	-4826,4

Роль природної та міграційної компонент у формуванні чисельності міських і сільських жителів неоднакова. Зростання кількості мешканців міст відбувалося за рахунок доволі високого позитивного сальдо міграції, а також адміністративно-територіальних перетворень. Лише в 1933 р. загальний приріст міського населення був дуже низьким і становив 4,7 тис осіб, оскільки міграційний приплив було знівельовано значним природним зменшенням населення внаслідок підвищення рівня смертності. Того року абсолютна кількість померлих у містах становила 300,1 тис. осіб, що було у 3,3 раза більше за відповідний середньорічний показник 1927–1931 рр.

Чисельність сільського населення УСРР до рубежу 1920–1930-х рр. збільшувалася завдяки високому природному приросту, що перекиривав від'ємне сальдо міграції. Із початком кризи негативний вплив міграції, а саме інтенсивного добровільного та примусового відтоку населення з сільської місцевості, значно посилювався. У 1933 р. смертність у селах республіки сягнула надзвичайно високого рівня – 3,8 млн осіб, що у 7,7 раза перевищувало середньорічну кількість померлих у 1927–1931 рр. У поєднанні з від'ємним сальдо міграції це призвело до різкого скорочення чисельності сільського населення в 1933 р. – на 14,7%.

Реконструкція чисельності міського й сільського населення за віком і статтю в 1927–1939 рр. Детальну реконструкцію щорічної чисельності населення за статтю та віком проведено у два основних етапи. На першому, використовуючи когортно-компонентний метод і гіпотезу нульової міграції, обраховано чисельність населення за статтю й віком на початок кожного року, починаючи з 1927 і до 1939 р. включно. Для міського населення цей розрахунок здійснено за періоди від 1927 до 1931 рр. і від 1931 до 1939 рр., спираючись на дані міського обліку населення 1931 р. як одну з опорних точок. Різниця між отриманою під час розрахунків чисельністю населення на початок 1939 р. та чисельністю населення згідно з переписом 1939 р. становить сальдо міграції за міжпереписний період, яке було розподілено по кожній когорті. На другому етапі розрахунок чисельності населення за статтю й віком узгоджено із загальною чисельністю на початок кожного року згідно з рівнянням демографічного балансу, обчислено сальдо міграції за віком і, таким чином, отримано остаточний розподіл населення за статтю та віком.

Оцінка втрат міського й сільського населення внаслідок голоду в 1932–1934 рр.

Безпосередня оцінка втрат населення внаслідок голоду потребує наявності насамперед детальної статистики смертності за причинами смерті, котра або

відсутня за той період, або незадовільної якості⁶². Як уже зазначалось, наша оцінка демографічних втрат унаслідок голоду включає у себе: 1) прямі втрати (надсмертність), тобто різницю між реальним числом смертей і їх гіпотетичною кількістю, що могла б бути за умови відсутності голоду; 2) непрямі втрати (дефіцит народжень) як різницю між гіпотетичним (за відсутності голоду) й реальним числом народжених.

Щорічні прямі та непрямі втрати населення. Гіпотетична кількість померлих у 1932–1934 рр. за умови відсутності голоду може бути розрахована як добуток некризових повікових коефіцієнтів смертності й некризової чисельності населення за віком. Гіпотетичні повікові коефіцієнти смертності було отримано шляхом лінійної інтерполяції відповідних показників між 1931 і 1935 рр., тобто перед початком голоду й після його завершення та стабілізації рівня смертності населення. Однак розрахунок чисельності та структури некризового населення ускладнено через відсутність правдоподібних гіпотез стосовно сальдо міграції в некризових умовах та його розподілу за віком. Зважаючи на це, при обчисленні некризового числа померлих ми спиралися на показники не гіпотетичної, а реконструйованої чисельності населення.

Гіпотетичну кількість народжених у 1932–1934 рр. розраховано як добуток інтерпольованих повікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 і 1935 рр. та гіпотетичної чисельності жінок дітородного віку в 1932–1934 рр. Зазначимо, що визначення таких опорних точок для інтерполяції й розрахунку некризових коефіцієнтів пов'язане з тим, що рівень народжуваності в 1931 р. ще не зазнав впливу голоду, але вже знижувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій того часу, а показник 1935 р. ще не зазнав впливу заборони абортів 1936 р.

Табл.2

Прямі втрати населення України внаслідок голоду 1932–1934 рр.

	Надсмертність (тис. осіб)				На 1000 осіб			
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.*
Усе населення	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,5	5,9	133,5
Міське населення	43,1	193,9	50,6	287,6	6,1	26,5	6,7	39,3
Сільське населення	207,0	3335,3	112,7	3654,9	8,5	150,1	5,6	164,5

Примітка:

* Зведений показник: втрати через надсмертність у 1932–1934 рр., поділені на середньорічну чисельність населення в 1933 р.

За результатами проведених розрахунків, сукупні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн осіб, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 586 тис. – ненародженими (див. табл.2–3). 90% людських жертв припадає на 1933 р. Прямі втрати сільського населення досягають 3,6 млн осіб, що становить 92,7% від загального обсягу надлишку

⁶² Boriak H. Population losses in the Holodomor and the destruction of related archives: New archival evidence // Harvard Ukrainian Studies. – 2008. – 30 (1-2). – P.199–215.

смертей в УСРР у 1932–1934 рр. Втрати через надсмертність у містах республіки становлять 287,6 тис. осіб, що у 12,7 раза менше, ніж у селах. Суттєві між-поселенські відмінності спостерігаються не лише для рівня показників прямих втрат, а й для їх річного розподілу впродовж періоду голоду.

По-перше, у сільській місцевості 91% із загального обсягу передчасно померлих припадає на 1933 р., тоді як у містах – 67%. По-друге, втрати селян у 1932 р. були помітно вищими, ніж у 1934 р., натомість втрати міських жителів у 1932 р. – дещо нижчі, ніж у 1934 р. Так, у розрахунку на 100 населення прямі втрати в містах становили 6,1 у 1932 та 6,7 – у 1934 рр., а у селах – 8,5 і 5,6 відповідно. По-третє, надсмертність серед сільських жителів у 1932 р. (у розрахунку на 1000 населення) перевищувала відповідний показник міських мешканців, а в 1934 р. спостерігалася протилежна ситуація. Тобто розподіл втрат сільського населення впродовж періоду 1932–1934 рр. вирізняється більш ранніми наслідками голоду та максимальною концентрацією надсмертності в 1933 р., тоді як у містах пік голоду в 1933 р. є менш вираженим і розподіл втрат по роках дещо більш рівномірний.

Табл.3

Непрямі втрати населення України внаслідок голоду 1932–1934 рр.

	Дефіцит народжень (тис. осіб)				На 1000 осіб			
	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.	1932 р.	1933 р.	1934 р.	1932–1934 рр.**
Усе населення	67,1	267,7	251,2	586,0	2,1	9,1	9,0	19,8
Міське населення	–*	46,2	30,7	66,9	–*	6,3	4,1	9,1
Сільське населення	77,1	221,5	220,5	519,1	3,2	10,0	10,9	23,4

Примітки:

* Розрахунок непрямих втрат у 1932 р. в містах неможливий через проблеми з даними.

** Зведений показник: дефіцит народжень у 1932–1934 рр., поділений на середньорічну чисельність населення в 1933 р.

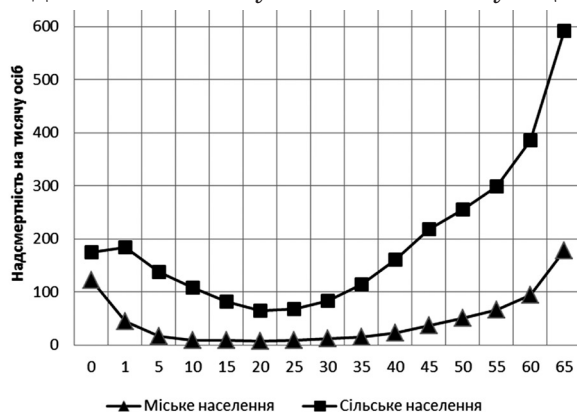
Непрямі втрати населення УСРР унаслідок голоду в 1932–1934 рр., за нашою оцінкою, становлять 586,0 тис. осіб, у тому числі 519,1 тис. – у містах та 66,9 тис. – у селах. У розрахунку на 1000 населення дефіцит народжень серед міського населення складає 9,1, а серед сільських жителів – 23,4. Ці втрати зумовлено кількома чинниками. По-перше, відбулося зменшення контингенту породіль унаслідок смерті значної кількості жінок дітородного віку. По-друге, як відомо, в умовах голоду знижується ймовірність зачаття та підвищується ризик для вагітності (невиношування, мертвонародження), що в підсумку призводить до різкого падіння рівня народжуваності. Саме цим можна також пояснити й особливості розподілу непрямих втрат населення впродовж періоду голоду: на відміну від надсмертності цей розподіл не є моноmodalним. Ідеться про те, що показники дефіциту народжень 1933 і 1934 рр. доволі подібні, оскільки значну частину вагітностей 1934 р. було зачато 1933 р., тобто в пік голодового лихоліття. Окрім цього, динаміка непрямих втрат міського й сільського населення по роках відрізняється. Так, у містах дефіцит народжень

у 1934 р. є нижчим, ніж у 1933 р., натомість у селах показники 1933 і 1934 рр. зберігаються на відносно однаковому рівні.

Структура прямих втрат населення за статтю та віком. Відмінності за статтю й віком. Структура прямих втрат населення характеризується значною перевагою чоловіків, на яких припадає 2,4 млн (або 61,5%) із загального надлишку смертей у 1932–1934 рр. Втрати через надсмертність у розрахунку на 1000 осіб у 1933 р. становили 153,5 – для чоловіків і 88,6 – для жінок. Повікова структура прямих втрат серед чоловіків та жінок подібна на інтервалі віку від 0 до 35–39 років. Так, у віці 0–4 роки показники надсмертності доволі високі, досягаючи 181 та 146 в розрахунку на 1000 чоловіків і жінок відповідного віку, після чого знижуються до мінімального рівня у віці 20–24 років, що становить 69 – у чоловіків та 27 – у жінок у розрахунку на 1000 осіб. Відмінності за статтю посилюються після 40 років, коли зростання відносних показників надсмертності у чоловіків значно більш виражене, ніж у жінок.

Відмінності за віком і типом поселення. Поданий нижче графік демонструє криві повікової інтенсивності прямих втрат міського й сільського населення в 1933 р. Спільним для них є підвищений рівень втрат у віці 0–4 роки, зниження показників у молодому віці та їх підвищення у старших вікових групах, тобто найбільш постраждалими є діти молодшого віку та особи похилого віку. Надлишок смертей у віці до 10 років становить близько 25% від загального числа прямих втрат міського й сільського населення.

Однак існують і значні відмінності, що стосуються як величини втрат, так і форми кривої. Зокрема повіковий профіль надсмертності в містах відзначається мінімальним рівнем надсмертності у віці 10–14 років, збереженням показників на відносно низькому рівні до віку 30–34 роки та подальшим помітним зростанням інтенсивності втрат. Так, надсмертність міських жителів у віці 10–14 років становила менше 10 осіб у розрахунку на 1000 населення, а у віці 65 років і старше – 178. Натомість крива надсмертності сільського населення відрізняється: мінімальний рівень втрат спостерігається не у 10–14, а у 20–24 роки, після чого відбувається різкий підйом показників із досягненням максимуму в найстарших вікових групах. Надлишок смертей у сільській місцевості підвищується від 64 у віці 20–24 роки до 591 – на кожну 1000 населення у віці 65 років і старше.

Втрати через надсмертність за віком для міського й сільського населення України (на 1000 осіб)

Аналіз результатів. За нашою оцінкою, загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. досягають 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність та 0,6 млн – втрати ненародженими. Як уже зазначалося, у вітчизняній та зарубіжній історіографії дотепер немає консенсусу щодо обсягів втрат населення України внаслідок голоду 1932–1933 рр. При цьому можна виділити дві групи оцінок: а) наукові, що базуються на статистичних даних; б) оцінки, котрі ґрунтуються на суб'єктивних здогадах і свідченнях.

Доволі розповсюджена як у нас, так і за кордоном оцінка прямих втрат населення України на рівні 7–10 млн – сумнівна й не підтверджується статистичними даними. Оцінки втрат через надсмертність, проведені за допомогою демографічних методів, лежать у межах від 2,6 до 5 млн осіб (див. табл.4). Зокрема розрахунки Р.Конквеста (1986 р.) у 5 млн базуються на аналізі динаміки чисельності етнічних українців за період між переписами 1926 і 1939 рр. Згідно з результатами дослідження С.Пирожкова й А.Перковського (1989 р.), прямі демографічні втрати України за міжпереписний період 1927–1938 рр. сягають 4 млн осіб. С.Кульчицький (1989 р.) оцінив кількість людських жертв через надсмертність в Україні 1932–1933 рр. у 3,5 млн; О.Рудницький (1990 р.) – на рівні 3,8 млн осіб у 1932–1934 рр.; С.Максудов (2010 р.) – 3,7 млн у 1927–1936 рр. За оцінкою С.Віткрофта (2001 р.) втрати через надсмертність у 1932–1933 рр. становлять 3,5 млн осіб, натомість згідно з результатами дослідження Ж.Валлена та співавторів (2002 р.) – 2,6 млн⁶³.

Табл.4

Оцінки втрат через надсмертність унаслідок голоду в Україні

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність (млн осіб)
Конквест Р.	1986	1930–1937	5,0
Пирожков С., Перковський А.	1989	1927–1938	4,0
Кульчицький С.	1989	1932–1933	3,5
Рудницький О.	1990	1932–1934	3,8
Андреев Є. та співавтори	1998	1933	4,0
Віткрофт С.	2001	1932–1933	3,0–3,5
Валлен Ж. і співавтори	2002	1927–1938	2,6
Максудов С.	2010	1927–1938	3,7
Рудницький О. та співавтори	2015	1932–1934	3,9

⁶³ Conquest R. The Harvest of Sorrow...; Пирожков С.І., Перковський А.П. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С.24–36; Кульчицький С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль. – 1989. – №6. – С.35–41; Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. ...; Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Демографическая история России...; Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии...; Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozkhov S. A new estimate of Ukrainian population losses...; Максудов С. Некоторые проблемы изучения...; Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuik A. Demography of a man-made human catastrophe...

Такі розбіжності, на нашу думку, пояснюються кількома причинами. По-перше, через відсутність детальної демографічної інформації до відкриття архівів оцінки втрат населення стосувалися широкого міжпереписного (1927–1938 рр.) періоду, а не років голоду (1932–1933 рр.). По-друге, архівна статистика, яка стала доступною в 1990-х рр., потребує належного критичного аналізу, необхідної корекції та внесення поправок, що дослідники не завжди роблять. Так, Ж.Валлен і співавтори (2002 р.) провели розрахунки втрат на основі реконструкції демографічної динаміки України в міжпереписний період 1926–1939 рр., однак при цьому не зробили необхідної корекції офіційних підсумків переписів, зокрема на недооблік дітей під час перепису 1926 р. і на переоблік населення під час перепису 1939 р. Використання нескоригованих переписних даних, насамперед фальсифікованого перепису 1939 р., суттєво впливає на результати оцінок втрат населення в бік їх заниження. По-третє, україноцентричним є виокремлення із загального обсягу втрат населення за міжпереписний період величини сальдо міграції та втрат через надсмертність у роки голоду. Оцінка обсягів міграційного обміну між Україною та іншими республіками СРСР у 1927–1938 рр., проведена різними дослідниками, лежить у межах від -150 до -930 тис. осіб, що має суттєвий вплив на результати обчислення величини втрат. Зокрема низька оцінка надсмертності в Україні у 2,6 млн, проведена Ж.Валленом та співавторами, частково пояснюється значним обсягом зовнішньої міграції, прийнятим цими фахівцями⁶⁴. Порівняно з іншими дослідженнями наша оцінка надсмертності у 3,9 млн осіб базується на коректному використанні переписних даних, більш повній статистиці природного руху населення й точніших оцінках міграції.

Дотепер в історіографії Голодомору втрати населення України розглядаються як втрати переважно селянства; відтак науковці були значно менш зацікавленими в дослідженні наслідків голоду в містах. Водночас більш глибокий демографічний аналіз та реконструкція демографічної динаміки міського й сільського населення республіки за період між переписами 1926 і 1939 рр. доводить, що міське населення також голодувало та зазнало втрат, хоча й помітно менших. Зокрема втрати через надсмертність серед селян у 1932–1934 рр. досягають 3,6 млн, натомість серед містян вони менші, але все ж відчутні за обсягом і становлять 287,6 тис. Ці втрати еквівалентні 16,5% від чисельності сільського населення та 4% – від чисельності міського населення в 1933 р.

Дискусія стосовно причин виявлених відмінностей ускладнюється тим фактом, що наукові дослідження, які виходять за межі загальної оцінки втрат населення й містять порівняльний аналіз історії голоду та його наслідків у містах і селах УСРР, є вкрай нечисленними. Ідеться насамперед про недостатню вивченість особливостей життєдіяльності та специфіки виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп населення. Збирання усної історії часів Голодомору також традиційно сфокусоване суто на сільських жителях. Між тим, демографічна криза 1932–1933 рр. стала наслідком кризи в усіх

⁶⁴ Пояснення відмінностей між нашими оцінками втрат населення та результатами дослідження Ж.Валлена з його співавторами (2002 р.) докл. див.: *Rudnitskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasuk A. Demography of a man-made human catastrophe...*

сферах суспільного життя, однак сила й механізми цієї руйнації в містах і селах відрізнялися.

У ході соціально-економічних перетворень наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у СРСР було зруйновано традиційні товарно-грошові відносини між містом і селом, роль та місце яких у системі виробництва й споживання відтепер чітко регулювалися та визначалися не ринком, а державою. Така централізована економічна модель не лише нехтувала реальними інтересами сільськогосподарського виробника, відводячи йому роль безправного постачальника сировини, але й провокувала суперечності між економічними інтересами робітників і селян. Кошти від продажу сільськогосподарської продукції спрямовувалися головним чином в індустріальні галузі економіки та на її мілітаризацію. Чисельність населення міст стрімко зростала, відповідно збільшувалася потреба у продовольстві, яке вилучалось у селян. Проте фінансових ресурсів, необхідних для виконання планів прискореної індустріалізації, дедалі більше не вистачало; падіння сільськогосподарського виробництва в колгоспах загострювало проблему загального продовольчого дефіциту.

Оскільки економічна криза, на думку Й.Сталіна, мала «класовий характер», то ліквідація «куркулів» і суцільна колективізація сільського господарства розглядалися ним як необхідна передумова виходу з кризи й нагромадження ресурсів для індустріалізації. По суті село, його продуктивні сили та ресурси стали основним джерелом індустріального будівництва. Якщо селянство розглядалось як відстала й ворожа «класова» група, приватновласницькі інтереси якої необхідно було знищити та змусити її працювати в колгоспі на виконання планових завдань, то у ставленні до робітництва як авангарду побудови «соціалістичної економіки» держава взяла на себе роль постачальника матеріальних благ. Як зазначає С.Кульчицький, «формуючи фінансовий фонд індустріалізації, сталінська команда ставилася до різних соціально-класових груп у суспільстві вибірково: з елементами патерналізму щодо робітничого класу і з елементами терору – проти сільських виробників»⁶⁵. Суттєві відмінності у суспільному статусі селянства й робітничого класу та їх ролі у формуванні «соціалістичної економіки» стали вагомими чинниками нерівності у системі їх державного забезпечення, а відтак – відіграли важливу роль у формуванні різної інтенсивності втрат населення під час голоду в містах і селах України.

По-перше, рівень державного забезпечення продовольчими товарами серед сільських жителів, що становили більшість населення республіки та СРСР, був значно гіршим, ніж у містах. Так, за даними О.Осокіної, у 1931–1933 рр. у середньому на рік у розрахунку на душу населення держава виділяла на одного жителя міст значно більше, ніж на селянина: борошна – у 12–18 разів, крупи – у 12–28 разів, риби – у 10–14 разів, цукру – у 8–12 разів, чаю – у 1,5 рази⁶⁶. Така глибока нерівність мала своїм корінням тезу про те, що село перебуває на самозабезпеченні продуктами харчування й тому потребує значно менше державних поставок. Передбачалося, що

⁶⁵ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.2. – С.284.

⁶⁶ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилия»... – С.116.

селяни повинні віддавати зерно державі та при цьому самі себе забезпечувати їжею, тоді як робітники й службовці могли отримати від держави продовольче забезпечення у вигляді пайків і низьких цін на обіди чи продукти. Із загостренням економічної ситуації постачання харчових продуктів у сільську місцевість почало повністю залежати від виконання планів хлібозаготівель. У ході продовольчої кризи повне вилучення зерна та інших запасів продовольства, що супроводжувалося масовими репресивними заходами проти селян, призвело до масштабного голоду й катастрофічного підйому смертності у сільській місцевості України.

По-друге, у містах діяла централізована карткова система постачання, що допомогла частині міського населення вижити в умовах голоду. Запровадження карток здійснювалося впродовж 1928–1929 рр., а з початку 1931 р. карткову систему на основні продовольчі та непродовольчі товари було розповсюджено на все міське населення СРСР. Картки видавалися зайнятим у державному секторі економіки: промисловості, державній і військовій організації, радгоспах⁶⁷. Однак в умовах наростаючого продовольчого дефіциту функціонування централізованої системи постачання в містах почало зазнавати збоїв, насамперед через стрімке зростання міського населення. Одним із чинників цього зростання був ініційований і заохочуваний державою так званий оргнабір із числа сільських жителів на будівництво промислових підприємств та інших об'єктів у містах. Це давало селянам можливість вирватися з голодуючого села, здобути шанси на виживання, однак точна кількість робочої сили, яку необхідно прогнудувати в містах, була невідомою, тому планування у сфері державного постачання було вкрай неефективним. Оскільки обсяги пайка залежали від наявного товарного фонду, то у кризових економічних умовах вони виявлялися меншими за задекларовані⁶⁸. Давалися взнаки і громіздкий бюрократичний апарат, і слабкість інфраструктури, що ускладнювало процеси постачання та розподілу. Утворилося замкнене коло, в якому створена для вирішення товарного дефіциту система централізованого постачання й нормованого розподілу водночас сама генерувала та загострювала проблему нестачі продовольства чи інших товарів⁶⁹.

Додатково було організовано децентралізовані заготівлі, що передбачало купівлю продовольчих товарів у місцевих виробників чи отримання їх у вигляді податку. Це мало частково покривати потребу в м'ясі, рибі, жирах, крупах та повністю – в овочах і фруктах. Влада намагалася організувати харчування на місцях шляхом децентралізованих заготівель для груп населення, які особливо цього потребували, незважаючи на відсутність таких резервів на місцях. Навіть у розпал Голодомору навесні 1933 р. партійні органи давали вказівки провести заготівлі з місцевих ресурсів для харчування робітників⁷⁰. Незважаючи на заклики союзної та республіканської влад,

⁶⁷ Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»... – С.70, 76, 89.

⁶⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.130–131.

⁶⁹ Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»... – С.44–46.

⁷⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Запорізька область. – Запоріжжя, 2008. – С.773.

плани з виконання децентралізованих хлібозаготівель не виконувалися⁷¹. Деякі документи свідчать, що в 1932 р. в окремих місцях продукти шляхом таких заготівель не видавалися впродовж 4–5 міс.⁷² Існують свідчення про конфіскацію продовольства в робітників, що може означати намагання виконати плани з децентралізованих заготівель шляхом вилучення продуктів замість їх придбання⁷³. Окрім цього, децентралізовані заготівлі нерідко ставали зручним приводом для скорочення норм централізованого постачання продуктів для робітників республіки. Водночас, порівняно з селянами, вони все ж мали змогу отримати їжу через картки, а також у закритих розподільниках та їдальнях. Мережа громадського харчування в 1933 р. охоплювала 45,4% робітництва УСРР⁷⁴. Таким чином, якщо селяни були знекровлені надмірно високими хлібозаготівлями й повною конфіскацією продовольства, то жителі міст ситуативно залежали від постачання продуктів, їх централізованих і децентралізованих поставок.

По-третє, система продовольчого забезпечення в містах відзначалася вираженням класово-ієрархічним характером. Хоча робітники порівняно з селянами мали відносно більше можливостей отримати їжу, шанси на виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп міського населення дуже відрізнялися. Основним критерієм системи нормованого постачання був ступінь виробничої значущості регіону, міста, працівника. У такий спосіб держава формалізувала нерівність громадян і закріпила їхній поділ у вигляді норм постачання продуктів та, відповідно, шансів на виживання. Було виділено окремі групи галузей, підприємств, зайнятих працівників, забезпечення яких суттєво вирізнялося. Із початку 1931 р. існувало чотири списки постачання: особливий, перший, другий, третій. Особливий та перший охоплювали провідні індустріальні підприємства СРСР, працівники яких мали значні переваги в постачанні, зокрема вони отримували за більш високими нормами такі продукти, як хліб, борошно, крупа, м'ясо, риба, масло, цукор, чай, яйця. На перший та особливий списки, споживачі яких становили близько 40% від їх загальної кількості, виділялося 70–80% загального резерву для постачання⁷⁵. До другого й третього списків відносилися невеликі та неіндустріальні міста, підприємства скляної, паперової, хлібної, дрібної текстильної промисловості тощо. Ті, хто належав до цих списків, мали змогу отримувати хліб, цукор, крупу та чай із централізованих ресурсів за більш низькими нормами, ніж представники особливого й першого списків, а решту продуктів харчування – з місцевих ресурсів⁷⁶. Тобто робітники, зайняті на великих промислових підприємствах республіканського й обласного підпорядкування, мали більше переваг у постачанні порівняно з робітниками маленького заводу маленького міста.

⁷¹ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.157; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Кіровоградська область. – Кіровоград, 2008. – С.847.

⁷² Шитюк М.М., Крайнік Р.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту Півдня України в 30-х рр. ХХ ст. – Миколаїв, 2010. – С.171.

⁷³ Там само. – С.74–75.

⁷⁴ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.151–152.

⁷⁵ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилія»... – С.90.

⁷⁶ Там же.

В УСРР було організовано систему централізованого забезпечення промислових районів трьох рівнів: перший (Донбас, Маріуполь, Криворізька округа), другий (Харків, Дніпропетровськ, Кам'янське (Дніпродзержинськ)), третій (Миколаїв, Запоріжжя з Дніпробудом, Київ, Одеса, Зінов'євськ (Кіровоград), Шостка) списки⁷⁷. Якщо підприємства Донбасу та Криворіжжя забезпечувалися за найвищими нормами на рівні з Москвою й Ленінградом, то рівень постачання інших населених пунктів не завжди відповідав рівню їх економічної важливості; норми постачання тут були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР⁷⁸. Ієрархія системи постачання не обмежувалася лише списками міст і підприємств, оскільки в межах кожного списку була градація людей залежно від їх виробничого статусу. Індустріальні робітники, зайняті на підприємствах і транспорті, утворювали групу «А», що мала найвищий ранг. До групи «Б» належали особи, які займалися фізичною працею, але були зайняті не на виробництві, а також кооперовані кустарі, робітники сфери охорони здоров'я, торгівлі, персональні пенсіонери, старі більшовики. Третя група з найнижчим рангом охоплювала службовців (у тому числі й на селі), членів родин робітників і службовців, некооперованих кустарів, ремісників, пенсіонерів, інвалідів, безробітних, робітників радгоспів⁷⁹. Додатково в кожній групі списку були утриманці, які отримували меншу норму пайка.

На тлі подальшого загострення продовольчої кризи норми постачання, затверджені для різних списків, скорочувалися, окремі групи населення переводилися на нижчі списки, а деякі категорії було взагалі знято з постачання, вони не отримували жодних пайків⁸⁰. У третьому кварталі 1933 р. план централізованого забезпечення продуктами в УСРР було виконано: по борошну – на 35,5%, крупах – 35,9%, м'ясу – 59,9%, жирах – 28,8%. При цьому 50–70% із виділених продуктів призначалися для Донбасу⁸¹. Решта населення, формально охоплено централізованою системою постачання, отримала набагато менше – до половини від плану, виконаного у середньому на третину. В умовах розбалансування системи забезпечення держава вдавалася до різних шляхів економії коштів: переведення в 1932 р. заводських закладів громадського харчування в режим роботи закритих підприємств, які мали обслуговувати працівників тільки цих заводів, що звузило коло осіб, які могли скористатися послугами таких закладів⁸²; затвердження навесні 1933 р. скорочених норм пайків із метою ліквідації заборгованості⁸³; вилучення забірних книжок (в УСРР до середини березня 1933 р. 237 тис. осіб першого списку було позбавлено карток)⁸⁴; зняття з централізованого постачання утриманців; припинення видачі утриманцям обідів в їдальнях та інших закладах громадського харчування тощо⁸⁵.

⁷⁷ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.129–130.

⁷⁸ Там само. – С.130.

⁷⁹ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилія»... – С.90–91.

⁸⁰ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.139.

⁸¹ Там само. – С.157.

⁸² Там само. – С.164.

⁸³ Шитюк М.М., Крайнік Р.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту... – С.170.

⁸⁴ Там само. – С.145.

⁸⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – С.907–908.

Таким чином, карткова система продовольчого забезпечення в містах відзначалася не тільки ієрархічністю та вибірковістю, а й надзвичайною нестабільністю; вона захищала від голодної смерті лише певні групи населення, однак чисельність і кількість цих груп упродовж 1932–1934 рр. було значно скорочено. Міські жителі, не охоплені картковою системою, або яких виключили зі списків, перебували на межі виживання й смерті – так само, як і селяни. Це вплинуло на динаміку втрат міського населення за період голоду: якщо в 1933 р. відносні втрати через надсмертність у містах у 5,7 раза були меншими, ніж у селах, то в 1934 р. вони навіть дещо перевищували відповідний показник для сільського населення (6,7 – у містах та 5,6 – у селах у розрахунку на 1000 осіб). Більшість втрат через надсмертність у 1932–1934 рр. припадає на 1933 р., однак його частка у селах досягає 91%, тоді як у містах – 67% від загальної кількості втрат. Це наводить на думку про те, що порівняно з сільською місцевістю голод 1932–1934 рр. у містах був значно менш інтенсивним, але дещо більш затяжним. Сезонний аналіз надсмертності в 1933 р. показав, що більшість втрат сконцентровано впродовж шести місяців, із березня по серпень, при цьому у селах на цей період припадає 90% від втрат 1933 р., а в містах – 77,5%⁸⁶.

У цій статті вперше зроблено оцінку прямих втрат населення внаслідок голоду за статтю й віком. Результати проведеного дослідження виявили відмінності не лише в інтенсивності втрат міських і сільських мешканців, а й в їх повіковій структурі. Висока смертність серед дітей вочевидь стала наслідком незахищеності та вразливості в умовах масового голоду. У сільській місцевості показники прямих втрат у розрахунку на 1000 населення були вищими, ніж у містах, у 5,7 раза – для дітей віком 0–4 роки, у 8 разів – у віці 5–9 та у 12 разів – у віці 10–14 років. Значно нижчий рівень надсмертності дітей у міських поселеннях може пояснюватися не лише відмінностями у загальній системі забезпечення міського та сільського населення, а й кращим фінансуванням дитячих закладів, насамперед освітніх. Так, згідно з даними Вукоопхарчу Наркомату освіти УСРР, у першому півріччі 1932 р. було заплановано охопити системою централізованого харчування 55% школярів у містах та 35% – у селах. Фактично, ці показники становили від 24,8% до 88% у різних міських поселеннях республіки, натомість у селах – лише 15–20%, тобто в містах ці показники були значно вищими⁸⁷.

Загалом рівень харчування дітей залежав від статусу їхніх батьків, місця у списку постачання⁸⁸ та ситуації з поставками продовольства в конкретному закладі та населеному пункті, хоча норми видачі продуктів, визначені для дітей, були надто малими, а для дітей третього списку частина продуктів узагалі не передбачалася⁸⁹. Дитячі заклади отримували постачання з централізова-

⁸⁶ Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 р. в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф. ... – С.233–242.

⁸⁷ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (документальна розповідь): Препринт №9. – К., 1989. – С.18.

⁸⁸ Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»... – С.91.

⁸⁹ Там же. – С.252.

них і місцевих ресурсів, однак із загостренням продовольчої кризи забезпечення продуктами харчування значно погіршилося, особливо у сільській місцевості. Держава прагнула перекласти відповідальність за харчування дітей на колгоспи, проте після конфіскації всіх продовольчих запасів на місцях такі ресурси були відсутні. Норми харчування в дитячих закладах та установах почали скорочувати; нерідко дитячі заклади знімалися з централізованого постачання, насамперед у регіонах, які не виконали плани хлібозаготівель⁹⁰. За відсутності місцевих продовольчих ресурсів діти-вихованці дитячих закладів (шкіл-інтернатів, колоній), централізоване постачання яких припинили, а децентралізовані заготівлі з правом вільної закупівлі продуктів – заборонили, фактично були приреченими на голоду смерть.

Значні відмінності в повіковій структурі прямих втрат міського та сільського населення стосуються смертності в молодому й середньому працездатному віці. По-перше, втрати через надсмертність серед 20–24-річних селян у 9 разів вищі, ніж серед міських жителів, що може пояснюватись охопленням студентської молоді картковою системою харчування⁹¹. Студенти отримували переважно хліб, а також періодично крупу й цукор із державних фондів. Студенти фабрично-заводських училищ, які поєднували навчання з роботою, одержували харчування відповідно до норм індустріальних робітників, студенти промислових вищих навчальних закладів – згідно з нормами інших робітників, а ті, хто навчався в неіндустріальних закладах – за нормами службовців⁹². Тому для багатьох молодих людей вступ до вишу й можливість харчуватися в їдальні фактично врятували життя, хоча рівень забезпечення навчальних закладів значно відрізнявся та постійно змінювався залежно від багатьох факторів.

По-друге, у містах показники втрат в інтервалі віку від 15 до 35 років перебували на майже однаковому, відносно низькому, рівні й відчутне зростання спостерігалось після 35–40 років, тоді як у селах стрімкий підйом надсмертності починався значно раніше, із 25 років. Розрив у показниках втрат міського й сільського населення у віці 30–49 років становив 6–7 разів. Як уже зазначалося, жителі міст, робітники промислових підприємств мали більше можливостей отримати їжу, хоча шанси на життя різко скорочувались за умов зменшення пайка, відкріплення від закритої їдальні, зняття з постачання. Натомість у селах склалася катастрофічна ситуація, особливо після запровадження 1933 р. заборони селянам виїжджати в пошуках їжі за межі України – на територію Росії та Білорусії⁹³. У сільській місцевості залежно від наявних у колгоспі ресурсів могло бути організоване громадське харчування, однак це відбувалося зазвичай водночас із сільськогосподарськими роботами (посівна, збір урожаю), і було доступне лише для тих, хто безпосередньо працював у полі.

⁹⁰ Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (документальна розповідь). – С.6–7, 12, 16, 21.

⁹¹ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах... – С.151.

⁹² Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилия»... – С.95, 124.

⁹³ О предотвращении массового выезда голодающих крестьян: Директива ЦК ВКП №65-ш, 22 января 1933 г. // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3. – С.634.

Таким чином, виявлені відмінності в рівні та структурі втрат міського й сільського населення УСРР у 1932–1934 рр. стали наслідком взаємодії складного комплексу політичних і соціально-економічних факторів, що обумовила різні можливості виживання для селян та робітників. Значні втрати перших пояснюються насамперед повним вилученням зерна, продовольства та відсутністю інших джерел існування, тоді як на смертність містян впливала нерівність і вибірковість у постачанні та нормативному розподілі продуктів харчування. Окремі дослідження свідчать про те, що існувала певна соціальна диференціація у смертності міського населення під час голоду⁹⁴. У складних умовах радянська держава не просто встановила класову й соціально-виробничу ієрархію у системі продовольчого забезпечення, а й поділила людей на «потрібних» і «непотрібних», надаючи першим шанси на життя та прирікаючи других на голодну смерть.

Висновки

Вивчення Голодомору проводиться головним чином у двох напрямках: демографічному й історичному. Доводиться визнати, що між ними майже відсутня взаємодія. У цій статті ми спробували показати важливість не відокремленого, а обопільного використання демографічного та історичного методів пізнання реальності Голодомору та його наслідків. Результати проведеного демографічного аналізу доводять, що не лише сільське, а й міське населення радянської України постраждало від голоду зі значними відмінностями в динаміці втрат та їх повіковій структурі. Це породжує питання, обґрунтовані відповіді на які можуть бути отримані лише за допомогою історичного аналізу.

Перше питання полягає в тому, чому населення в містах зазнало втрат, і чому ці втрати доволі суттєві попри традиційні уявлення про Голодомор як трагедію українського села. Натомість саме історичний аналіз дав змогу встановити, як політика, реалізована сталінським урядом, приречила частину міського населення на смерть від голоду – так само, як і сільських жителів. Аналіз відмінностей у повіковій структурі втрат через надсмертність у міських та сільських поселеннях слугує наочною ілюстрацією використання обох, демографічного та історичного, методів дослідження, які доповнюють один одного. З одного боку, демографічне дослідження показало суттєві вікові розбіжності в наслідках голоду в містах і селах УСРР, а з іншого, – аналіз історичних джерел виявив різну динаміку соціально-економічних процесів, насамперед у сфері постачання й розподілу, та їх неоднаковий вплив на смертність певних вікових груп міського або сільського населення. Використання обох підходів не лише доповнює один одного, а й підтверджує та суттєво розширює наші знання про Голодомор.

Друге питання стосується взаємодії між містом і селом у період Голодомору. Історико-демографічний аналіз засвідчує взаємозв'язок між падінням сільськогосподарського виробництва та погіршенням продовольчого забезпечення

⁹⁴ Левчук Н.М. Соціальна диференціація смертності населення м. Лебедин під час Голодомору у 1933 р. // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №1. – С.137–149.

й скороченням норм постачання в містах, що своєю чергою вплинуло на динаміку кількісних показників втрат міських і сільських жителів. Як видно з попереднього аналізу, якщо 1933 р. відносні показники прямих втрат сільського населення в той рік були в 5 разів вищими, ніж міського, то 1934 р. втрати в міських поселеннях дещо перевищували відповідні показники у сільській місцевості. Тобто результати, отримані у ході демографічного дослідження, підтверджують факти, задокументовані в історичних джерелах того часу. Іншим прикладом необхідності розгляду українського села й міста як складових єдиного економічного, політичного та соціального простору часів Голодомору стала масова міграція селян у пошуках їжі в міські населені пункти, феномен якої ще досліджено мало.

Таким чином, можна зробити два основних висновки. По-перше, дослідження Голодомору повинно включати вивчення динаміки й наслідків голоду 1932–1934 рр. як у сільській місцевості, так і в міських поселеннях радянської України. По-друге, для більш повного осмислення голодової трагедії необхідне поєднання досліджень із демографічної та історичної перспектив.

Although there has been extensive research on the 1932–1933 famine, little is known about urban losses. Holodomor losses in urban and rural areas of Ukraine are presented for the first time. We show that, although most of the losses took place in rural areas, urban populations were also affected by the famine. The total number of losses during 1932–1934 in Ukraine is 4,5 million, with 3,9 million excess deaths and 0,6 million lost births, and excess deaths per 1000 population during this period are 39,3 for urban areas and 164,5 for rural areas. These estimates are based on detailed reconstructions of urban and rural populations during the 1927–1939 period. Significant urban-rural differences in both levels of losses and their age structure are documented. Our demographic and historical analysis shows that, in order to understand the dynamics of Holodomor losses it is necessary to analyze them within the context of a complex of social and economic factors. In the case of urban losses, an important factor is the hierarchical structure of a food rationing program that resulted in differential chances of survival for different subpopulations, as a function of their usefulness for Soviet government's policies.

Keywords: Holodomor, demographic losses, food rationing program, excess deaths, lost births, urban and rural losses.

